

Михайло Мінаков

НЕВОЛЯ І МИСЛЕННЯ. ФІЛОСОФІЯ ТА ІДЕОЛОГІЯ В СРСР¹

З історико-філософського та соціологічного погляду, філософія – це давня транскультурна та трансгенераційна інтелектуальна практика спільного мислення, навчання, обговорення, дискутування і взаємозаперечення щодо граничних запитань про буття, знання і владу.

Ця практика філософування відбувається неперервно вже впродовж багатьох поколінь. Її досвід свідчить про те, що існування філософії – це передусім конфлікт ідей, аргументів, позицій і груп. Рендал Колінз у своєму глобальному проєкті соціології філософії вказує саме на «конфліктну» природу поступу філософії: «конфлікт є джерелом енергії інтелектуального життя» філософії (Collins, 2002, с.1; Матвієнко, 2011, с. 115-16). Перша ж значна історія філософії, що дожила до наших часів – книга Діогена Лаертського «Про життя, вчення і промови відомих філософів» – рясніє оповіданнями про суперечки між першими вченнями та їхніми авторами (Диоген, 1979). Так само діалоги Платона і «Метафізика» Аристотеля – це тексти, сповнені відкритих конфліктів, прихованої полеміки та інтелектуальних битв. Філософствувати – значить стверджувати свою думку, аргументуючи та сперечаючись із незгодними.

В ідеалі, життєдайний філософський конфлікт може відбуватися лише за умов невтручання нефілософських чинників до

¹ Я вдячний за допомогу в підготовці матеріалів для цієї статті Остапові Українцю та Світлані Матвієнко.

суто інтелектуальної суперечки. Проте й історія, і соціологія філософії показує геть іншу картину. Філософи і їх дискусії постійно провакують втручання у свої справи у питаннях політичної влади, соціального порядку, економічного ладу та культурної гегемонії. Тож історія філософії – це й хроніка постійного порушення автономії філософії як філософами (Піфагором, Платоном, Кун Цзи, Аквінатором, Мартіном Гайдегером чи Мішелем Фуко), так і зовнішніми для філософії акторами – диктаторами, тиранами, популістами, конфесійними установами та політичними партіями. Тож частиною практики філософії упродовж століть є конфлікт не тільки ідей, вчителів чи шкіл, але й конфлікт другого типу – конкуренція філософів та зовнішніх акторів.

Конфлікт другого типу пов'язаний з тим, що філософи постійно зазіхають на альтернативне тлумачення усталених у певних колективах істин. Порушення встановлених істин зазвичай є актом критики ідеології. Критика ідеології – це філософська практика з'ясування сумнівності тверджень, що панують як безсумнівні трюїзми у певному суспільстві (Horkheimer, 1972; Habermas, 1971). Соціуми випрацювали цілий ряд моделей упокорення критиків ідеологій: від отруєння Сократа і до ув'язнення А. Лосева чи В. Лісового, чи ба до споживацької популяризації П. Слотердайка чи С. Жижека.

В історії конфлікту другого типу є кілька моментів, коли конфлікт було зумовлено своєрідними «перемогами» філософських позицій, які ставали дискурсивною основою влади. Такі приклади – перетворення вчень Піфагора, Христа чи Маркса на догми, які скеровують владні, економічні та дискурсивні процеси. Громади полісів Великої Греції, де перемогли ідеї Піфагора, наперед знали істину і вважали за необхідне карати тих, хто бодай трохи сумнівався у істинному (Ямвлих, 2014, с. 32 і далі). Християнські Церкви з перших сторіч існування інституалізуються зокрема через боротьбу не тільки з незгодними із вченням Христа, але й з «ересями», окремими інтерпретаціями догматів (Tillich, 1972). Радянський Союз, країни Східного блоку та сьгоднішній

Китай – приклади суспільств, де ідеї Маркса, доопрацьовані наступними поколіннями марксистів, стали догматами, які визначали владні та економічні відносини мільярдів людей. Злиття філософії і влади породжує парадоксальну ситуацію посиленої несвободи філософського процесу у вигляді створення контролю за конфліктами першого і другого типу.

Філософські, ідеологічні і навіть онтологічні наслідки від злиття одної з філософських шкіл і влади іноді сягають неймовірної трагічної глибини. У цій студії я пропоную розглянути життя філософії в Радянському Союзі. На мою думку, феномен радянської філософії – це приклад радикального злиття влади і філософського вчення, що на кілька десятиліть визначило життя думки, колективні інтелектуальні практики та ідеологічні процеси в радянських суспільствах. Моя гіпотеза полягає в тому, що порушення конфліктності другого типу призвело і до втрати можливості розвитку філософії за допомоги внутрішніх конфліктів шкіл і особистостей. Тим не менш, попри тоталітарний і авторитарний контроль за філософією, емпіричні дані говорять про продовження практик філософування в спільнотах, що мешкали в СРСР. Тож моїм дослідницьким запитанням є те, як саме відбувається філософський процес за таких радикально несприятливих умов? Які механізми випрацьовано філософією для продовження кшталтування окремих особистих та групових позицій та ведення дискусій?

Цю статтю структуровано відповідно до гіпотези та дослідницького запитання. В першій частині я розгляну поетапно функціонування філософії в часи існування Радянського Союзу. В другій частині буде запропоновано аналіз філософського досвіду в радянський період і відповідь на дослідницьке запитання.

1. Основні етапи розвитку радянської філософії

Радянська філософія – це термін, яким позначено час і простір існування філософської думки. Цей період починається з Жовтневої революції (1917), коли свій шлях до влади торують більшовики, що сповідували певний тип марксисту, і тягнеться аж до

розпаду Радянського Союзу в серпні-грудні 1991 року. Цей простір структуровано центрами філософського мислення та ідеологічного виробництва в СРСР, включно з Москвою, Ленінградом, Києвом, Магаданом, Воркутою, Тбілісі, Одесою, Алматою, Ригою, Львовом та іншими містами, де працювали філософи, філософські групи і установи. Оскільки суспільство Радянського Союзу було сильно ізольовано від решти світу, то філософія в цьому часі і просторі розвивалася в умовах браку комунікації філософів із зовнішнім світом. Ускладненою була також і внутрішня комунікація: як я показав у іншому дослідженні, радянська філософія була принципово «багатоповерховою», з багатьма групами, які майже не спілкувалися між собою (Мінаков, 2014, с. 362). Цей брак спілкування було пов'язано із стратегіями виживання інтелектуалів в умовах тоталітарного і посттоталітарного радянського режиму. Ось ця багатоповерховість, що скорочувала інтенсивність філософського пошуку і конфлікту першого типу, склалася впродовж певного часу.

Періодизація розвитку радянської філософії ще не осмислена. Сьогодні ми маємо два підходи до цієї періодизації. Марина Ткачук виділила два етапи у розвитку радянської філософії: становлення радянської філософії, зумовленої домінуванням марксистсько-ленінської філософії (1920-30 рр.), та період від панування сталінського канону в філософії до тривалого застою (від кінця 1930-х рр. до Перебудови) (Ткачук, 2011). Ця періодизація зосереджена на розвитку офіційного «поверху» філософського процесу та філософської освіти.

Інший підхід до періодизації історії радянської філософії запропонував Еверт ван дер Цверде. Він виділяє сім періодів розвитку «радянської філософської культури»: (1) одруження політики і філософії (1917-30); (2) будівництво радянської філософії (1931-1946); (3) філософія під час Холодної війни (1947-54); (4) «відлига» в марксистсько-ленінській філософії (1955-66); (5) маргіналізація та професіоналізація (1967-75); (6) стагнація у філософії (1976-85); (7) «перебудова» і занепад радянської філософської культури (1986-89) (Zweerde, 1997, с. 25-59). У цій періодизації ван дер Цверде правий, указуючи на необхідність

проведення періодизації через специфіку культурної комунікації філософів. Однак, через зосередженість тільки на російських офіційних центрах радянської філософії, він надто багато уваги приділяє офіційному поверху радянської філософії і не помічає розмаїття філософських процесів поза офіціозом. Саме тому, період цікавих філософських проектів 1970-80-х він залишає поза увагою, аж поки вони з'являться в період Перебудови «наче з нічого» (Zweerde, 1997, с. 55).

З огляду на утворення специфіки радянської філософії та її функціонування в умовах обмеженості відповідних конфліктів обох типів, я вважаю за доцільне виділити п'ять періодів її історії:

- 1) період встановлення домінування марксистсько-ленінської філософії (1918 – 1934);
- 2) період тоталітарного домінування сталінізму (1934-1955);
- 3) період ідеологічної розгубленості (1956-1964);
- 4) період ідеологічного цинізму (1964-1986);
- 5) період ідейного плюралізму (1986-1991).

1.1. Період встановлення домінування марксистсько-ленінської філософії (1918–1934)

Для цієї епохи характерним є пошук нового типу інституціоналізації філософії в культурі, котра висувала на передній план «філософську науку» – «науковий соціалізм». Для цих сімнадцяти років характерні:

- введення розділення на правильних (лояльних, публікованих) та неправильних (які не підлягали публікації) філософів;
- пошук нового способу об'єднання наукових кадрів, що мав би характер ідейного виробництва «на правильній платформі» історичного та діалектичного матеріалізму;
- установка нової «марксистськоподібної» мови, що закріплює домінування марксизму;
- запровадження претоталітарних способів цензури філософської творчості та створення ранньої системи філософських закладів;
- введення ідеологічної монополії у філософській та загальній освіті.

Розрізнення правильних (лояльних марксистів) і неправильних філософів існувало ще в рамках мислення громадянської війни. Перетворюючи країну на плацдарм світової революції, більшовики мали забезпечити в СРСР такі ідеологічні умови, за яких марксизм-ленінізм міг би стати настановою для дії. Проте свіжість ідей Маркса та «жива творчість мас» у цей період багато в чому ще не набули репресивних рис. В той час радянська філософія ще тільки формує свій стиль, який пізніше визначатиме її «офіційну поверхню».

Важливою подією для становлення радянської філософії стали «філософські поїзди та пароплави». Революційний уряд 1922 року висилає Н. О. Лосського, П. А. Сорокіна, С. Л. Франка, Е. Л. Радлова, Н. А. Бердяєва та чимало інших немарксистських філософів за межі пролетарської країни. Паралельно з помірними репресіями проти «білих» філософів, більшовики створюють систему установ, де збираються лояльні мислителі. 1918 року створюється Соціалістична академія суспільних наук (із 1924 року – Комуністична академія). 1921 року створено мережу Інститутів червоної професури. Обидві системи забезпечили радянські республіки та робітничо-селянську Червону армію кадрами, здатними провадити освітню діяльність та пропаганду в марксистському стилі. Особливої ваги здобуває центральний філософський часопис марксистів – «Під прапором марксизма!».

Саме в часописі «Під прапором марксизма!» відбувається три центральних дискусії того часу, які визначили рамки внутрішньої та зовнішньо-філософських конфліктів. Перша дискусія виникла в перший рік існування часопису, в 1922 році. Сергій Мінін оприлюднив статтю «Філософію – за борт!», у якій наполягав на тому, що окремої марксистської радянської філософії бути не може; марксизм має бути єдиною філософією й ідеологією практичних кроків революційної влади (Мінін, 1990). Після цього спалахнула дискусія між «ліквідаторами» (С. Мінін, Е. Енчмен та В. Адорацький) та філософами-марксистами (Л. Аксельрод, А. Деборін та Н. Бухарін), які відстоювали право на існування філософії марксизму, окремо від ідеології партії та політичних інститутів. 1923 року дискусія завершилася постановою ЦК, яка

засудила тези «ліквідаторів» (Енчмен, 1990; Бухарин, 1988). Ця дискусія була вже тим топосом, з якого очевидно є тенденція до намагання припинити філософські дискусії, а отже і конфлікт першого типу, через ототожнення марксизму і владної позиції.

Друга дискусія в часописі стосувалася боротьби між власне філософами-марксистами двох таборів, «механіцистів» (Н. Бухарін, Л. Аксельрод) та «діалектиків» (А. Деборін і його послідовники). «Механіцисти» наполягали на тому, аби філософію було замінено природничими науками та марксистською історією, що продовжувало певні ідеї К. Маркса. Однак «діалектики», застосувавши тези Енгельсової «Діалектики природи», відстоювали право марксистської філософії (і філософії як такої) на існування в окремих дисциплінарних рамках (Алексеев, 1990, с. 21). Через те, що Абрам Деборін мав більшість прибічників у редколегії часопису та був організатором Другого Всесоюзного з'їзду марксистсько-ленінських наукових інститутів, йому вдалося адміністративно перемогти своїх конкурентів. З'їзд засудив «механіцистів» за невірне тлумачення марксизму (там само). Ця друга дискусія показала, що навіть ті групи марксистів, які відстоювали дисциплінарну окремішність філософії, вдаються до адміністративних заходів для перемоги над незгодними філософами. Тут зростання філософії і влади відбувається поки на рівні практики, але не теорії.

Нарешті третя дискусія засвідчила, що на кінець першого періоду постає і теоретичне, і практичне підґрунтя для злиття влади та філософії, і створення передумов для панування тоталітарної ідеології. Третя дискусія відбулася між переможними деборінцями та революційно-активною філософською молоддю, що взяла собі ім'я «більшовизаторів». Два молодих співробітники Інституту червоної професури Москви, Марк Мітін та Павло Юдін, виступили з рядом промов і публікацій в 1930-31 рр. Основний зміст виступів – необхідність перетворення радянської марксистської філософії на партійно-урядову практику (Митин и др., 1930). Іосиф Сталін підтримав порив молоді, що забезпечило «більшовизаторам» перемогу в дискусії та яскраві кар'єри на офіційному рівні радянської філософії.

Однак окрім цих процесів у просторі, який на початок 1930-х років стає «офіційним поверхом» радянської філософії, є геть інші події у житті філософів і філософських груп. Хоча якості та глибини філософських конфліктів «філософський пароплав» завдав рішучого удару, чимало немарксистів, включно з Густавом Шпетом, Михайлом Бахтіним, Львом Виготським, Борисом Фохтом і Алексеем Лосевом отримують змогу працювати і друкуватися. До того ж, у 1920-х роках було перекладено та видано значну кількість філософської класики, серед якої чимало мислителів, що не мають стосунку до марксизму.

Одначе вже наприкінці 1920-х стає очевидним і той факт, що переклади все більше стосуються філософів-матеріалістів (чи то тих, кого можна інтерпретувати в цьому ключі). На зламі третього та четвертого десятиліть ХХ століття головню видаються тексти класиків марксизму та їх попередників. Видавнича активність 1920-х до середини 1930-х сходить нанівець. До цього завмирання російською виходять академічні переклади Аристотеля, Платона, Демокріта, Гельвеція, Гольбаха, Дідро, Ламетрі, Прістлі, Толанда, Канта, Фіхте, Шеллінга, Гегеля, Феєрбаха та інших. Деякі тексти з'являються українською та грузинською мовами. У великій кількості видаються підручники марксизму, серед яких можна помітити серйозну інтерпретативну різноманітність – «магістральної лінії партії» тут іще не було. На цей час припадає розквіт раннього недогматичного радянського марксизму. Саме в цей період активно друкуються такі марксистичні автори, як А. Деборін, Н. Карев, В. Асмус, В. Брушлінській, Б. Чернишев, І. Борічевській, П. Блонській, С. Лур'є, А. Маковельській, Д. Мордухай-Болтувській, В. Сережніков та О. Фрейденберг.

Упродовж цього періоду стають очевидними зміни в мові філософування. Якщо на початку 1920-х з'являються кілька проектів із перекладу наукової та філософської літератури на українську та деякі інші національні мови (українську, грузинську та узбецьку), то вже наприкінці 1920-х ці проекти згортаються, оскільки не відповідають логіці централізації влади. Мобілізація сил на «ідеологічному фронті», активізація антирелігійної пропаганди, боротьба з приватною власністю в селі та місті висували чіткі вимоги до цензури

думки, особливо в царині філософії та соціальних наук. Частково цю цензуру здійснювали мовними методами. У республіках СРСР політика перекладу діловодства офіційними мовами супроводжувалась серйозною ревізією/реформою національних мов та російської мови. У словники потрапляє чимало інтернаціоналізмів та особливих марксистських термінів, які надто часто використовувались і в науковій літературі, і в ЗМІ, і в щоденному спілкуванні пропагандистів-масовиків. Філософія доволі швидко прийняла цю особливу мішанину як свій рідний ідіолект, що досить серйозно обмежував аісторичні немарксистські дослідження. Марксоїдний жаргон став загальною мовою філософії на переважній більшості її рівнів: від памфлетів Мітіна до трактатів Лосева.

Хвиля інституціоналізації філософії в СРСР у цей період характеризувалась ривками. То підготовку філософів узагалі відмінюють (з 1923 по 1926 рр. філософської освіти в СРСР не було взагалі), то висувають мережам підготовки червоної професури вимогу навчати «стихійних» філософів-марксистів. Початок філософській освіті в СРСР поклало відкриття філософської спеціальності в Московському університеті на історико-археологічному відділенні 1926 року. Тут серед викладачів були тільки марксистки. Якщо теоретичні розробки вільним філософам іще дозволялись, то за освітою нових радянських філософів владний контроль установили швидко. Вже у 1926-28 рр. склалась система відтворення тоталітарної не-свободи мислення, базованого на розділенні освіти та дослідження, навчального закладу й академічної установи. Установи цього періоду мали подвійне завдання: 1) ідеологічне, тобто розробка «теорії та практики соціалізму» та 2) освітнє, тобто «підготовка робітників соціалістичного будівництва, їх об'єднання».

Таким чином, період закорінення радянської філософії став часом накопичення інституційного та кадрового потенціалів, створення політико-ідеологічних механізмів контролю мислення на офіційному рівні та рівні освітніх установ, навіть виведення філософських кадрів за межі вишів. Так, 1939 року філософів та психологів із МДУ вивели в окрему структуру Московського інституту історії, філософії та літератури (т.з. МІФЛІ). Ця установа слугувала

зразком для створення ідеологічних «освітньо-філософських» установ у Ленінграді, Києві, Тбілісі та інших науково-адміністративних центрах Союзу. В цей час ідеологічну складову ще тільки вибудовували, в ній не було єдиної чіткої та зрозумілої філософської магістралі. Внутрішні дискусії відбувались поміж різними групами, котрі по-новому тлумачили марксистсько-ленінські положення. Зв'язок цих центрів із системою загальної та вищої освіти був вельми різноманітним, неусталеним. Лінії відкритої комунікації між філософами СРСР та між радянськими і зарубіжними філософами існували, хоч і функціонували далеко не найкраще.

Отже у цей період відбулася адаптація філософії до панування ідеології. Виник «офіційний поверх», до подій в якому була прикута увага влади. Цей же «поверх» став невіддільним від влади уже на кінець цього періоду, ставши джерелом нових ідеологем, які живили постання сталінізму. Однак під цим «поверхом» є й інші простори, де знаходиться місце для Лосева і Бахтіна. Своє місце вони знаходять завдяки репресіям: обидва пройшли через табори і прийняли правила радянської філософії, оголосивши про свою лояльність матеріалізму і марксизму. «Нижні поверхи» радянської філософії не вступають у конфлікт із владою, вдаючи через мову і термінологію прихильність до панівної філософії-ідеології.

1.2. Період тоталітарного домінування сталінізму (1934–1955)

У цей період радянська філософія пережила своє істинне народження та отримала класичне вираження. Якщо період 1920-х – початку 1930-х був плюралістичним, то травматичний досвід народження у сталінську епоху заклав у фундамент радянського філософського процесу декілька базових мисленневих матриць. Серед них: жага до пов'язування державної ідеології з філософією, пошук обґрунтування дій влади у «правильних» етичних кодексах та офіційних історіях, розрив університетської та академічної філософії, адміністративно-фінансовий контроль уряду за навчальними програмами тощо.

Сталінська філософія сформувалась на засіданнях партійних активів академічних та освітніх установ, де зовнішньо-пролетарський стиль Деборіна і Аксельрода став фундаментом, а «оргвисновки» у стилі постанов ЦК та підозр НКВС прирікали на арешти та засудження і переможених, і переможців. Ідеологічне шаленство охопило всі поверхи радянської філософії, зменшивши простір вільного філософування до розмірів шухляд письмових столів усіх філософів у всіх радянських республіках.

Саме в цей період відбувається створення єдиної ідеологічної лінії марксистсько-ленінської філософії в сталінському трактуванні. Тут остаточно затверджується ідеологічний зміст офіційного поверху «радянської філософії» та створюється система його виробництва та зберігання. Окремі установи на кшталт Комуністичної академії реорганізують та об'єднують в рамках Академії наук СРСР та республіканських академічних структур. Остаточно затверджується тоталітарний розрив філософських досліджень, хай навіть зведених до «теорії та практики наукового соціалізму» та вищої освіти. Вищі навчальні заклади стають центрами вивчення затвердженого матеріалу, продукування ідеологічних робітників, що з них частина – відповідно до їхньої лояльності – одержувала допуск до теоретичних філософських пошуків у межах дозволеного в Академії.

Важливим фактором розвитку філософського процесу в цей період стало формування установки про «єдино правильну філософську позицію» марксизму-ленінізму: ЦК ВКП(б) видає указ «Про педологічні збочення...», котрий встановлює тотальний партійний контроль за освітою. Також 1938 року виходить «Короткий курс історії ВКП(б)» з четвертим розділом «Про діалектичний та історичний матеріалізм», авторства Йосифа Джугашвілі. Вождь світового пролетаріату встановив догмати віри діамату, які без змін дожили до 1991 року. Інструкцію із застосування сталінського матеріалу в філософській та загальній освіті було викладено в листопадовій постанові ЦК ВКП(б) 1938 року «Про створення партійної пропаганди у зв'язку з виданням “Короткого курсу історії ВКП(б)”». Було створено Управління пропаганди та агітації ЦК ВКП(б), що контролювало все офіційне філософське життя, зокрема й освіту.

Сталінський текст заклав структуру викладання історичного та діалектичного матеріалізму, а також підручників із філософії на наступних п'ять-десять років. Саме в цей момент і відбулося встановлення рамок для офіційної філософії: публічний вихід за них дорівнював самогубству. За словами російського історика та філософа Андрія Огурцова, «фетишизація протиборства культур та ідеологічних напрямів, поруч із іншими факторами, і спричинилася до затвердження тези про посилення класової боротьби під час будівництва соціалізму, ставши ідеологічним виправданням репресій, коли в атмосфері агресивності та войовничого нігілізму ліквідувались цілі наукові школи, знищувались люди» (Огурцов, 1989, с. 356). Поле філософії виявилось особливим простором боротьби: її положення (характерні для XIX століття загалом і для Маркса з Енгельсом зокрема) трактувались особливим чином, що поєднував теоретичні, політичні та каральні форми висновків. Офіційне поле радянської філософії перетворили на табір марксистів, котрі готувалися до емансипації людини, її повернення до суспільної природи, світового звільнення людства від пут самовідчуження.

Органи контролю за філософською думкою (і врешті-решт, будь-якою науковою думкою) планомірно зменшували простір існування інших, неофіційних рівнів філософії. Саме в цей період створюється система контролю за інформацією та текстами немарксистських філософів та філософів-марксистів, критично налаштованих відносно сталінізму. Ідеологічна та освітницька функції з'єдналися майже повністю. Дисидентська філософія стала майже неможливою. Так «радянська філософія» набула своїх найбільш негативних рис. Панування філософів-сталіністів М. Мітіна, П. Юдіна, В. Єгоршина, М. Каммарі та інших спричинилося до установаження у філософському мисленні культу особи Іосифа Джугашвілі-Сталіна та фізичного знищення таких філософів, як Н. Караєв, І. Луппол, С. Семковській, Я. Стен, Г. Шпет, П. Флоренський та ще багато кого.

Біологічно, організаційно та статистично офіційна радянська філософія закінчила свою інституціоналізацію наприкінці 1940-х років. На той час було створено або відновлено роботу мережі

центральної Академії наук та республіканських наук, університетів із філософськими факультетами, аспірантур і докторантур. На 1946 рік у радянській системі науки та освіти працює 4 836 викладачів, що з них тільки 44 були докторами філософії, 75 відсотків викладачів не мали наукового звання. Парадоксальним чином інституціоналізація ідеологічних органів, усупереч бажанню, створювала також інституціоналізовану філософію. Інтереси та завдання філософських освітніх установ, незважаючи на тиск і контроль, забезпечували розповсюдження знань (хоч і з мінімумом навичок) про філософію. Особливо роль у збереження інтелектуального життя грала історія філософії, що відкривала в історичних дослідженнях простір для власне філософських. Характерною для цього періоду є невелика кількість перекладів (сучасну зарубіжну філософську літературу майже не перекладали, а доступ до неї обмежували спецархівами в бібліотеках) та активне видання системних великих багатомовних праць із історії філософії. Всеохопність цих видань окреслювала межі інтерпретації домарксових філософів та філософів-немарксистів. Так само встановлюється монополія на тлумачення класиків марксизму. Партійність та класовий підхід у філософії витісняють особистісний, встановлюють і досі дієву наочну науковість та риторичну об'єктивність філософських публікацій (Тасиц, 2007, с. 27-29).

Що ж стосується філософії в Україні, то щойно 1933 року, коли було відновлено роботу Київського університету, повертається й академічне філософське життя. Варто зазначити, що, хоч ідеологічні завдання в університеті й займали основне місце, разом із «червоною професурою» в університеті працювали відомий історик філософії В. Ф. Асмус, спеціаліст із проблем філософії середньовіччя Л. М. Беркут і М. І. Перлін, знавець соціальної філософії. Проте немає жодних підстав говорити про наявність у Києві активного філософського життя. Було порушено традицію Київської школи російської філософії, не мали продовження ідеї Володимира Юринця, котрий працював у Харкові. Загалом же, Харківський інститут марксизму-ленінізму виявився цікавим та плідним центром радянської філософії,

щоправда, недовго – репресії кінця 1930-х років поклали край існуванню філософської думки і там, і в Києві.

Нова спроба щеплення філософії в Україні відбулася в Київському університеті в 1944/45 навчальному році, коли після звільнення української столиці було відновлено роботу університету та відроджено філософський факультет. У складі факультету діяли три кафедри: діалектичного та історичного матеріалізму (завідувач Ф. Ф. Єневич), педагогіки (завідувач С. Х. Чавдаров) та психології (завідувач А. Н. Раєвський). Іще через рік відкривається четверта кафедра – історії філософії, очолювана професором М. С. Шлепаковим. Факультет готував не лише філософів, але й психологів із логіками. Якщо 1947 року на факультеті працювали 4 професори і 20 викладачів, то 1955 року – 5 професорів та 37 викладачів. Серед тем досліджень – «Світогляд Т. Шевченка», логічні та методологічні проблеми діалектики, історія матеріалізму (скажімо, спадок Г. Плеханова) і т.д. В той же час починав свою кар'єру Володимир Шинкарук, що справив серйозний вплив на філософський процес в Україні 1970-1990 років.

Філософія в цей період набула статусу офіційно важливої владно-державної і політико-ідеологічної справи. Завдяки цій особливій для держави та суспільства вазі над нею було встановлено жорсткий контроль, введено систему установ та заходів, що дозволяли контролювати публічне вираження думок філософів та встановлено правило «генеральної лінії» партії. Як головна наука, філософія поєднувала ідеологічні завдання із визначенням мови та завдань для науки, пристосовуючи увесь корпус наук до завдання «максимального наближення до практики соціалістичної реконструкції» (Тасиц, там само). Офіційна філософія інституціоналізується у вигляді цілісної керованої системи закладів, що виконували, передовсім, ідеологічну функцію.

Насилля, фізичне знищення, знищення родин, географічне переміщення, культурна дислокація суттєво вплинули на практики філософування. Конфлікти і дискусії на якийсь час зникають, або перетворюються на приховано-іронічні і відверто-марксистські вирази на кшталт «матеріалізму» ідеаліста Лосева. Шок від цього

періоду лише поступово повертав старше покоління філософів до готовності сперечатися. Однак нове повоєнне і післясталінське покоління філософів повернуло життя філософії назад у радянські інтелектуальні центри.

1.3. Епоха ідеологічної розгубленості (1956–1964)

Разом із хрущовською «відлигою» та відмовою від «культу особи» на XX з'їзді КПРС привідкривається публічний простір для філософії, а комунікації між різними «поверхами» радянської філософії помітно спрощуються. Ці нетривалі зміни потрібні були партійному керівництву, щоб мати змогу оцінити і переоформити структуру влади та ідеологічного контролю в Союзі.

У період перегляду побудови владних інститутів та стилю реалізації влади, філософія одержує певний простір для власної реорганізації. Після страшних людських втрат під час репресій та Другої світової війни філософські установи стали оновлюватися по всьому Радянському Союзу. У столицях республік було призначено нових голів інститутів філософії та обрано (під керівництвом партії) нових деканів філософських факультетів. На шпальтах філософських та історичних журналів почали видавати статті, що відрізнялися змістом від «лінії партії». Також почали виходити книжки і статті зі скромними й акуратними спробами переоцінки епохи «ідеологічного шаленства» та ролі філософії в ній (А. Солженіцина, Б. Дьяконова, А. Зінов'єва та інших). Але всі ці спроби були або в рамках дозволеного, або ж придушувалися в стислий термін, як, наприклад, у випадку Зінов'єва.

У цей період значний резонанс викликають публікації в «самвидаві», котрий перебирає на себе головну комунікаційну роль ув інформуванні зокрема про дисидентські та західні філософські підходи до оцінки ситуації в СРСР. Тут точаться дискусії ліберальних та націоналістичних дисидентів. Забута культура вільнодумного філософування стала відновлюватися завдяки самвидавним спискам. Проте ні розповсюдження цих текстів, ні швидкість провадження дискусії не могли задовільнити потребу в ефективній філософській комунікації і розробці альтернативного неофіційного

способу мовлення. Слід також відзначити провідну роль російських центрів у цьому процесі. Спорадична поява текстів українських та грузинських мислителів у самвидавних текстах таки була, проте не встановлювала ні основних тем для дискусій, ані свідчила про якісь серйозні філософські процеси на своїх територіях.

Вісім років «ідеологічної розгубленості» багато в чому поклали початок сучасній українській філософії. Із приходом у київський Інститут філософії Павла Копніна розпочався процес тривалої інституціоналізації та нарощування кадрового потенціалу академічної філософії УРСР. На філософському факультеті Київського державного університету значного розвитку зазнають дослідження як ідеологічних сфер філософування (історичний та діалектичний матеріалізм), так і філософія науки. Сам університет пережив реорганізацію, коли історичний та філософський факультет було «спаяно», а серед кафедр з'явились 1) кафедра історії та теорії атеїзму, центру антирелігійної пропаганди у збільшеній УРСР; 2) кафедра новочасної філософії; 3) лабораторія конкретно-соціальних досліджень, котра стала першим центром соціології в УРСР.

Окремо варто сказати про те, що в часи «шістдесятників» радянська філософія (зокрема в Україні) переживає хвилю відновлення комунікації поміж своїми «філософськими поверхами». Дисидентська та академічна філософія на певний час одержує змогу тісно спілкуватися. Доводиться погодитися з Василем Лисовим, котрий у статті «Українська філософська думка 1960-80-х років» розповідає про те, що «між широким інтелектуально-культурним рухом шістдесятників та професійною (академічною) філософією 60-80 років не існувало різкої межі ні в ідейному плані, ані з погляду персоналій» (Лісовий, 2007, с. 69). Як приклад філософ наводить ті факти, що дисиденти Є. Сверстюк, В. Стус та І. Дзюба навчались в аспірантурі, академічними співробітниками були І. Світличний, М. Брайчевський, М. Коцюбинська та інші. Це позитивно вплинуло на обидва філософські «поверхи». Українська неакадемічна філософія, менш цензурована, відновлювала зв'язок із некомуністичними ідеологіями. На той час варто назвати принаймні дві групи: ліберальних демократів та націонал-консерваторів.

Метою перших була демократизація СРСР та встановлення ліберального режиму в усіх республіках Союзу. Націонал-консерватори тяжіли до етнокультурних цінностей та багато в чому підтримували націоналістичний дискурс. Натомість академічна спільнота все більше зосереджувалась на дослідженнях логіки, її відмінностях від діалектики, таким чином розвиваючи раціоналістичні чесноти філософського цеху. Також історія філософії набуває ознак дисципліни, в якій можлива значна сфера філософських досліджень неортодоксального типу. Зокрема це стосувалося західної «сучасної буржуазної» та української філософії.

Важливо зазначити, що ці зміни поступово торкнулися також усвідомлення потреб і завдань філософії в Україні. Перші ідеї про заснування відділу української філософії з'являються саме в цей час. Серед історико-філософських україністичних досліджень – вивчення «філософського спадку» П. Грабовського, І. Франка, Л. Українки. Цінність цього феномену була у спробі поєднати філософію з етнокультурною основою, що суперечила установці радянського марксизму з його монокласовою оптикою.

Отже певна тимчасова ідеологічна розгубленість структур влади дозволило поновити дистанцію між владою і філософією. Це призвело до появи дисидентів, готових як мімікувати, так і опиратися владі. Також початок професіоналізації філософії сприяло появі автономних академічних сфер, де під прикриттям ідеологічно оформленої мови могла відбуватися жива філософська дискусія. Саме це дозволило і старшому поколінню філософів, на кшталт Лосева, повернутися до навчання і підготовки нових філософів, здатних адаптуватися до ідеологічного контексту без утрати філософської значущості своїх студій.

1.4. Епоха ідеологічного цинізму (1964–1986)

Брежнєвський переворот та встановлення неосталінської ідеологічної системи Міхаїла Суслова не змінили тенденцій, що сформувалися в часи відлиги. Розвиток філософії на всіх її рівнях зазнавав подальшої інституціоналізації, все доступнішим ставало одержання інформації про західні філософські дослідження,

а філософська освіта, хоч і залишалась по суті матеріалістично-догматичною, ставала якіснішою.

1975 року філософську освіту отримували 4370 студентів на філософських факультетах семи університетів (точніше, в Казахському, Київському, Ленінградському, Московському, Ростовському, Тбіліському та Уральському університетах). У 1970-ті роки ці факультети випускали від 700 до 800 спеціалістів із профілю «філософія» щорічно. Станом на 1976 рік 13745 викладачів філософії забезпечували викладання марксистсько-ленінської філософії у всіх учбових закладах СРСР. На той період серед них був 351 доктор і 6554 кандидати наук (Огурцов, 1990). При цьому вищу кваліфікацію спеціалісти з філософії отримували при аспірантурах вишів, інститутах АН СРСР та республіканських академіях, Академіях суспільних наук при ЦК КПРС і республіканських партійних організаціях, а також при Вищих партійних школах.

Філософський факультет Київського університету було відновлено (після нетривалого об'єднання з історичним факультетом) як самостійне відділення в 1965 році разом зі зростанням уваги до ідеологічної освіти. На той період факультет налічував 8 кафедр: історії філософії, філософії гуманітарних факультетів, філософії природознавчих факультетів, етики, естетики і логіки, психології, педагогіки, історії та теорії атеїзму, наукового комунізму. Деканом став учень Копніна, молодий професор філософії В. Шинкарук, що керував факультетом до 1968 року.

Навчальні плани за спеціальністю «філософія» на території всього Союзу розрослись за рахунок загальнокультурних курсів та включали: діалектичний матеріалізм; історичний матеріалізм; історію філософії народів СРСР; історію марксистсько-ленінської філософії; сучасну буржуазну філософію та ідеологію; естетику; етику; історію релігії та атеїзму; блок всесвітньої історії (від історії стародавнього світу до новочасної історії); блок соціально-економічних дисциплін (науковий комунізм, політекономія соціалізму та капіталізму, історія КПРС); блок психологічних та педагогічних наук; блок природничих та точних наук (основи сучасної математики, загальну і теоретичну фізику,

основи біології) (Програма, 1979). Така підготовка забезпечувала радянських «спеціалістів із філософії» ґрунтовною освітою в галузі суспільних та природничих наук. Тим не менш, серйозна гуманітарна освіта відставала через відсутність фундаментальних гуманітарних курсів. Найгіршою була ситуація зі знанням мов (класичних і сучасних), навичками критичного аналізу, вмінням академічного письма і публічних виступів, богословськими дослідженнями. Загальні рамки навчального плану були налаштовані на репродукцію матеріалістичного та марксистсько-історичного світогляду серед людей, котрі отримували філософську освіту.

Підготовку філософів-викладачів поставили на конвеєр після 1966 року, коли в усіх навчальних закладах СРСР було введено обов'язковий курс «наукового комунізму». Під час проведення цього ідеологічного курсу спеціалісти-філософи мали бути готові не лише забезпечувати засвоєння змісту курсу, але й відповісти на питання «недозрілої» молоді. Якщо уважно читати тексти тієї пори, присвячені викладанню наукового комунізму, стає очевидно, що викладачі зіткнулися з масою складних із погляду марксизму-ленінізму запитань, зокрема тих, що були пов'язані з різницею проголошуваних принципів та реального життя в СРСР. Саме така проблемність зненацька вказала на необхідність дозволу живого марксистського пошуку. Як варіант дозваної дозволеної філософської праці постали оригінальні проекти Г. Щедровицького, Е. Ільєнкова, В. Шинкарука, М. Поповича та К. Бакрадзе.

Філософські факультети також видавали так звані «методрекомедації» для пошуків правильних відповідей на проблемні запитання. Так, скажімо, у статті «проблемно-методичні посібники для допомоги викладачам наукового комунізму» йдеться про узагальнення досвіду викладачів наукового комунізму та рекомендації давати «правильні пропагандистські рішення», базовані на цілому переліку прикладів із радянського життя (Тадевосян та ін., 1987, с. 111). Фактично курс передовсім був пропагандистський, а не освітній, тому й логіка відповідей була скерована на переконання слухачів, а не розвиток їхніх мисленневих здібностей.

Крім цієї специфічної освітньої ситуації, філософський процес у СРСР характеризувався ще й такими особливостями:

- обережна «націоналізація» філософських установ у СРСР;
- поява покоління філософів, для котрих марксистська філософія була відкритою платформою для мислення (багато в чому через відсутність іншого досвіду філософування);
- розвиток методології науки та епістемології, котрі частково відповідали потребам природничих і точних наук, але були мало пов'язані з історичним та діалектичним матеріалізмом;
- розвиток історії філософії, котра відігравала фундаментальну роль в утримуванні протяжності літературного процесу на всіх рівнях радянської філософії;
- розкладання системи ідеологічного контролю під впливом загального цинічного ставлення до партійних догм.

Коли мені йдеться про націоналізацію, передовсім мається на увазі тенденція до розвитку філософських центрів у радянських республіках. В 1960-ті та 1970-ті роки значного інституційного розвитку філософія досягає не тільки в Москві та Ленінграді, визнаних центрах філософської думки, але й у до цього спустошених Києві, Мінську, Ризі, Талліні, Тбілісі й Алма-Аті. Разом із занепадом сталінізму та переоформленням радянсько-російського націоналізму в Москві, помірковані націоналістичні тенденції з'явилися і в радянських республіках. У філософії це відобразилось у вигляді відкриття відділів вивчення національного спадку філософії. Так, скажімо, незважаючи на суворий контроль республіканських ЦК за нерозповсюдженням «буржуазного націоналізму», у другій половині 1960-х років у Києві починає роботу група дослідників Могилянського філософського спадку. Під політичним прикриттям П. Копніна, спершу директора Інституту філософії АН УРСР, а потім директора Інституту філософії АН СРСР, група здійснила ряд досліджень, які на предискурсивному рівні закореніли можливість проведення досліджень у сфері української філософії. Пізніше ідеологічні та методологічні основи цих предискурсивних конвенцій відіграли свою роль на початку 1990-х років в легітимації незалежної України.

Окрім першого рівня постатей у філософії (начальників академічних інститутів та університетських факультетів, ідеологічних працівників ЦК та їх оточення, відомих філософів-марксистів) з'являється ціла плеяда нового покоління філософів, котрі й сьогодні багато в чому впливають на теми та підходи до філософування в Україні та інших пострадянських країнах. Зокрема йдеться про Владіміра Біблера, Ніколая Трубнікова, Павла Копніна, Генріха Батищева, Мераба Мамардашвілі, Александра Зінов'єва, Вадіма Іванова, Міхаїла Петрова та інших. Структура дослідження філософії все ускладнювалась, що дозволило з'явитися бодай невеликим просторам для самостійного мислення. Філософія та методологія науки, філософія культури, епістемологія та логіка отримали серйозний розвиток і почали приваблювати увагу філософської спільноти поза межами СРСР. Паралельно політична філософія, соціальна філософія та філософія історії перебували під повним ідеологічним контролем та мали вельми невелику цінність для сучасного мислення.

Попри всю контрольованість та ідеологічність, розвиток філософських досліджень у формі «історії філософії» та «критики буржуазних вчень» дозволило отримувати односторонній доступ – ускладнений і для вузького кола – до сучасної немарксистської філософської думки. Зміцнилися філософські офіційні видання, зокрема й мовами національних республік. Своєрідного символічного значення набули дослідження з німецької класичної філософії, за котрою, через її значення для становлення марксисту, визнавали право не тільки на існування, а й на активний розвиток. Ба більше, в дослідженнях філософії німецької класики оформились два табори – «кантіанці» та «гегеліанці», а на їх основі своєрідну підготовку отримували відкритий і закритий/системний способи філософського мислення. Незважаючи на те, що ці класичні моделі для ХХ століття були вже доволі архаїчними, на їх основі потім засвоювався весь матеріал філософського спадку Заходу часів Перебудови і розпаду Союзу.

Нарешті слід пригадати появу ще однієї тенденції, котра й досі присутня в нашому філософському дискурсі та впливає як

на інтелектуальні практики, так і на дієвість нових пострадянських ідеологій. Йдеться про цинізм. Якщо під час правління Юсифа Джугашвілі та Микити Хрущова ідеологічні установки марксизму-ленінізму багато в чому були безсумнівними для переважної більшості тих, хто їх сповідував, то під кінець 1970-х років досягають акме представники покоління, здатного за допомогою цинізму зменшувати інтроекцію марксистського символу віри. Хоч на рівні риторики марксоїдна мова залишається, особиста дистанція мислителя вже стає відчутною. Цей феномен дозволив зберігати особисту свободу, проте – ціною самоприниження. Цинічне мислення принижувало честь філософів і зменшувало продуктивність філософії загалом. Тим паче, що багато в чому цинізм виник пізніше, після розпаду СРСР як спосіб пережити світоглядну кризу багатьом інтелектуалам. Втім, як і в радянські часи, дивлячись крізь призму евристики, цинізм прирікав філософування на безпліддя. Саме тому чимало текстів, наділених пристойною якістю думки, які вважались валідними в 1970-ті та 80-ті роки, сьогодні не користуються попитом, бо написані вони або догматично (вірними марксистами), або цинічно (прихованими дисидентами). Маса філософської літератури радянської епохи (крім деяких неофіційних та дисидентських видань) залишається поза межами будь-якого попиту сучасних філософів: нам, певно, вистачає своїх догматиків та циніків.

Тоталітарний спосіб мислення та управління не залишав багато шансів на самостійне визначення спрямування реформ. Так, ще 1983 року на «червневому пленумі» ЦК КПРС звучала цілком сталінська риторика у відповідь на все більше невдоволення рівнем життя в суспільстві: «Слід розвивати політичну пильність радянських людей, їхню непримиренність до ворожих поглядів, уміння протистояти ідеологічним диверсіям класового супротивника, опортуністичним набігам на реальний соціалізм» (Матеріали пленуму, 1983, с. 70-71). Спроба андроповських реформ та посилення ідеологічної цензури показали, що тоталітаризм втратив і людські, і структурні ресурси для повернення до ідеократії. Таким чином Перебудова виглядала – принаймні, з погляду сучасності – єдиною можливою спробою провести

глибинні реформи соціалістичної держави, зберігаючи однопартійність та обмеженість приватної власності.

Попри спроби відновити тотальний контроль за філософською думкою з боку ідеологічних установ СРСР, конфлікти обох типів поволі продовжували існувати. Однак цинічний ефект знижував значущість дискусій і сприяв пізнішому генераційному розриву філософів 1970–1980 та 1990–2000-х. Однак вплив цинічної настанови сприяв зменшенню значущості й ідеології, провокуючи філософський пошук поза академічними формами філософування – в літературі, поезії, кіні тощо.

1.5. Період ідейного плюралізму (1986–1991)

На початок 1980-х років радянська індустрія та державний сектор зіткнулися з проблемами, породженими їхнім власним успіхом у царині освіти, базованої на негнучкій політичній основі з урахуванням потреб сучасності. Вододілом у внутрішній політиці СРСР став XXVII з'їзд КПРС (27.02–6.03.1986). Стало помітно, що економічне зростання скоротилось, а соціальні потреби зростали. Були необхідні термінові заходи у сфері економічного та суспільного розвитку. Але ці заходи залежали від демократичності системи управління та розкнутості в аналізі та інтерпретації причин і наслідків лянних соціально-економічних процесів. Одне з головних рішень з'їзду стосувалося проекту «Основних спрямувань Перебудови вищої та середньої освіти», котрий очікуваним результатом ставив «нову якість» підготовки кадрів для промисловості та управління, а також об'єднання при підготовці кадрів орієнтації як на «ідейно-політичну зрілість», так і професіоналізм.

Горбачовські освітні реформи збігаються з реформами в Британії та Японії. Реформатори-«перебудовники» опирались на те, що «нова радянська людина» в СРСР так і не з'явилась. Системі освіти належало змінювати, адаптувати до потреб економіки та ефективного керування. Британія та Японія у 1980-ті роки також постали перед проблемою неадекватності освітньої системи до потреб економіки, але в їх випадку перед освітою не стояли соціально-інженерні завдання. На світанку глобалізації

конкурентоспроможність ставала критерієм успішності закладу. Як і в СРСР, у цих країнах освітня система залежала від ідеологій керівних груп. Проте тільки в СРСР ця позиція була «цементом», що тримав країну разом. Горбачовські реформи були скеровані на зміну «скріплюючого матеріалу» Союзу.

Роль філософської освіти в цьому аспекті суспільних перетворень була, вочевидь, ледве що не визначальною. Щоби бути дієвими, плюралізм та гласність повинні були отримати моральне та ідеологічне обґрунтування. Філософія мала забезпечити суспільство такими предискурсивними конвенціями, які б дозволяли застосувати плюралізм позицій та публічне обговорення політичного та суспільного життя (гласність), не піддаючи при цьому ризику єдність країни та її успішний розвиток. Однак багат шаровість філософії, її вже традиційна неготовність до публічних дій, до розмови з владою та суспільством, заважала дати задовільні відповіді, принаймні у стислий час.

Основним очікуванням від філософії було «розчаклування» радянського світу. Слід погодитись із Анатолієм Тихолазом, що викривальність була чи не визначальною рисою стилю Перебудови (Тихолаз, 1998, с. 60). Замовчувані факти про злочини влади та героїв-дисидентів, маси міфів про центральних ідеологічних кумирів та демонізованих суперників радянської влади доволі швидко виявились у центрі уваги суспільства. Проте філософія не змогла взяти на себе роль веберівської науки, яка за допомогою раціоналізації життєвого світу робила б його більш відкритим та секулярно-моральним. Офіційні філософи нездатні були сказати що-небудь валідне, оскільки або апелювали до постулатів марксизму, що на той час не міг запропонувати бодай якісь відповіді на нові виклики, або ж зривались на цинічні жарти, які теж користувались невеликою популярністю. Неофіційні дисидентські філософи – швидко ангажувались в політичні рухи. Якщо в часи ідеократії вони перебували в чіткій опозиції до офіціозу, то при плюралізмі вони опинилися в ситуації розпорошення: розпавшись на табори лібералів, соціал-демократів, націонал-патріотів тощо, їхні голоси стали надто росіяними і неодностайними, щоби бути почутими.

Замість філософів місію з розчаклування взяли на себе історики, соціологи та журналісти, що не дозволило глибоко вплинути на раціоналізацію життєвого світу пізнорадянського суспільства. Радянські історики, котрі мали доволі невеликий вибір методик історичного дослідження, постійно апелювали або до націоналістичного прочитання історії, або до державницького, цим само радикально звужуючи рамки, в яких могли б формуватися публічні дискусії та погляди на минуле і майбутнє. Соціологи, багато в чому відділяючись від філософського цеху саме в часи Перебудови, позбавляли і без того слабку філософію можливості формулювати соціально-філософські міждисциплінарні задачі, зрозумілі політикам та суспільним діячам. Самі соціологи потребували якогось часу для інституціоналізації, завдяки чому їх раціоналізуючий вплив почав проявлятися тільки на початку 1990-х років. Подальша комерціалізації соціології та перетворення її на метод соціопитувань і прогнозування виборів значно скоротила можливість виконання веберівських вказівок. Водночас поверхнева раціоналізація, на яку були здатні добре освічені та керовані хорошими, дещо моралізаторськими намірами журналісти, сприяла широкому охопленню різних прошарків населення. Це з часом зіграло свою роль у розповсюдженні етнонаціоналістичних смаків, базованих на романтичній антинаціоналістичній установці, серед жителів більшості радянських республік, а пізніше, вже після розпаду СРСР, вадило розвитку публічної політики та викоріненню залишків тоталітарних та авторитарних інститутів у новоутворених пострадянських країнах.

Філософські інститути та факультети в СРСР не відразу прийняли призив до плюралізму. Ідеологічна інерція та повільно зникаючий контроль стримували філософські дослідження та комунікацію із зарубіжними колегами. В Москві демократизація філософської освіти відбулась раніше, ніж у столицях республік. Великого розголосу набули події під час виборів декана філософського факультету МДУ. На виборах професор Александр Панін переміг «номенклатурних» кандидатів. Під його керівництвом було відкрито цілий ряд філософських кафедр і почалась робота над

новим підручником філософії. Група філософів та соціологів під керівництвом Т. І. Фролова розробила новий «перебудовний» підручник – двотомних «Вступ до філософії», що став вельми популярним у радянській освітній системі, витіснивши «застійні» дидактичні тексти. На цьому, ймовірно, успіхи московського факультету і закінчились. Уже в 1989 році вплив Перебудови розповсюдився і на київський, тбіліський, мінський та інші філософські центри. Але всюди (окрім хіба що прибалтійських республік) філософські установи зберігали тісний зв'язок із ідеологічними структурами та мали вельми вузький простір для впливу на стиль та зміст пізньорадянської політики.

Відсутність відповідей вітчизняних філософів на потреби суспільства задовольнялось не тільки істориками, філософами та журналістами. Послаблення ідеологічного контролю за видавництвами спричинилося до перевидання перекладів цілої низки філософів Заходу і Сходу, які до того були заборонені, або ж їх тексти просто не були доступні. У 1986–1988 роках масово перевидаються дореволюційні переклади або переклад 1920-30-х років Фрідріха Ніцше, Зігмунда Фройда, Карла Густава Юнга, Георга Вільгельма Фрідріха Гегеля тощо. У 1989-1991 роках кількість перекладів філософської, історичної та соціологічної літератури подвоюється щорічно (Хапаєва, 2005, с. 10–11). Плюралізм думок, що став фактом філософії часів Перебудови, багато в чому був викликаний кількістю нової інформації, доступних текстів, незасвоєних концепцій та ідей. Цей плюралізм спричинився до суттєвої атомізації досліджень, концентрації зусиль філософів на вивченні та засвоєнні нового. Інтерес до невідомого сповільнював просування філософського процесу, даючи надію на майбутній прорив ув умовах свободи думки і слова.

Загалом же філософський процес у останні роки Радянського Союзу характеризувався суттєвою дезорієнтацією, яка, з одного боку, вможливила пошуки нових напрямків у пострадянських філософіях, а з іншої – не дала можливості вплинути на деміфологізацію світу радянських народів. Таким чином радянська філософія – складний, цікавий та непересічний феномен світової історії

філософії – підійшла до власного кінця в ту мить, коли склались умови для її вільного та позаідеологічного функціонування. Складна, багатшарова та різноспрямована радянська філософія стала живильним середовищем, у якому заснувались або/та продовжили існувати нові філософські тенденції в пострадянських країнах.

У рамках опису цього періода варто подивитися на те, як в Україні філософія поверталася до плюралізму та конфліктності. Перебудова, ініційована Михайлом Горбачовим у 1986 році, в політичному житті України стала проявлятися тільки після виборчої кампанії 1988 року. Комуністична партія УРСР була вкрай консервативною. Ідеологи республіканського та обласних рівнів утримували сильний контроль і за «Рухом на підтримку Перебудови», і за відверто антирадянськими націоналістичними інтелектуалами, і за ненаціоналістичними ліберальними рухами, і за «демократичною платформою» в самій компартії України. Рух до свободи слова і думки в Києві 1988–1989 був заледве помітним. Основні питання політичного порядку денного визначалися в Москві – як офіційними діячами, так і інтелектуалами. Публічні дискусії на політичні, історичні та соціальні теми розгорталися переважно в так званій «центральной пресі», на сторінках журналів та газет, як-то знамениті «Огонек», «Новая жизнь», «Звезда», «Юность», «Литературная газета» і багато інших. Зокрема питання про історію Радянського Союзу та особисту відповідальність громадян за злочини тоталітаризму став фундаментом, на якому з'явився серйозний попит на філософію. Іноді тогочасні українські інтелектуали (Іван Драч, Іван Дзюба, Олесь Гончар, Віталій Коротич та деякі інші) долучалися до дискусій, особливо тих, що стосувалися національного питання чи історичних подій в Українській РСР.

У часи Перебудови українське радянське товариство філософів було нечисленним гуртом дослідників та викладачів, що був органічним елементом філософської спільноти Союзу та поступово – під кінець існування СРСР – набував окремих специфічних рис. У своєму дослідженні витоків української філософської сучасності П. Яременко правильно зазначив, що «з огляду на посередницький статус, Київ ніколи не знав «замкнутого циклу

філософського виробництва» (Яременко, 2008, с. 33). Йдеться про затвердження захищених дисертацій, зарубіжні контакти, повноцінні наукові бібліотеки, центри перекладацької діяльності та книговидавництва. Непорівнюваним був і рівень неортодоксальності та мисленневої автономності, дозволеної в центрі та на місцях» (Яременко, 2008, с. 33).

Справді, перечитуючи мемуарні тексти українських філософів останніх півтора десятиліть, я зауважую певну невизначність української філософії на тлі радянської філософії аж до «пізньої Перебудови». Також очевидно є більша залежність від ідеологічних установ та більша підпорядкованість філософського життя владі. Скажімо, в «У пошуках невтраченого часу», виразного мемуарного творіння, що описує українську філософську спільноту в 1960–1980 роки, постійним рефреном з'являється покликання на інші радянські центри філософії (Табачковський, 2002). Попри обмежені рамки для мислення, українські радянські філософи знаходилися в постійній професійній комунікації з колегами з Москви та інших республіканських центрів. Помітні тогочасні публікації видавалися за межами міста/вишу, в якому працював філософ. Чимало текстів видавалися в результаті роботи групи філософів із різних міст та республік. Українські філософи, за невеликим винятком, працювали в Інституті філософії АН СРСР, на філософському факультеті КДУ ім. Т. Г. Шевченка та на філософських і суспільствознавчих кафедрах ВНЗ республіки. Свої напрацювання вони могли надрукувати у двомовному журналі «Философская мысль» (із 1989 року – «Философская и социологическая мысль»), у спорадичних виданнях вишів із суспільствознавчих наук, у центральних журналах чи журналах інших республік. Останні публікації відбувались постійно, тому горизонтальне спілкування (хоча й рідко на цікаві теми) відбувалось доволі активно. Відповідно, неавтономність української радянської спільноти філософів була амбівалентною.

Однак автономність неминуче наближалася зі зростанням цієї спільноти, зі збільшенням кількості докторів та кандидатів у 1980-ті роки. Щоправда, судячи з публікацій у самвидаві та офіційних

виданнях, у період до 1985 року, навіть після проголошення ери нового мислення, ця автономність іще не отримувала свого вираження. Українських філософів-дисидентів було у край мало.

Активізація процесів у філософії стає помітною в Україні лише з 1989 року. Одна з перших філософських публікацій перебудовницького типу в Україні – інтерв'ю з Н. Чавчавадзе. Відомий радянський грузинський інтелектуал із когорти «бригадирів Перебудови» запропонував українцям вишукану рефлексію з приводу того, хто такий радянський філософ. Серед основних рис назвали догматичність та бездіяльність. Саме на це, на думку філософа, варто звернути увагу філософам-педагогам під час роботи зі студентами. В нових умовах система філософської освіти повинна виховувати небайдужих, активних громадян, схильних до критичного мислення (Чавчавадзе, 1989, с. 26.). Цей заклик добре сприйняли в Києві. Інтерв'ю Н. Чавчавадзе, здається, порушило цензурний бар'єр у філософській періодиці та після другого номеру «Философской мысли» 1989 року пішов публічний процес перетворень у філософії.

Важливим прикладом моральної переоцінки радянського спадку була всесоюзна конференція філософів СРСР, проведена в Києві у листопаді 1989 року. За повідомленням В. Табачковського, серед основних тем для обговорення було і визнання «обмеженості марксизму», зокрема його здатності описувати соціальну реальність, як у СРСР, так і ззовні (Табачковський, 1991, с. 154-55).

Ставлення українських інтелектуалів до Перебудови формували три групи. Одну групу склали представники старшого покоління, котрим горбачовські зміни видавалися відверто «ревізійністськими». Другу групу склали перебудовницькі ліберали, для котрих Перебудова була тільки першим кроком до створення «Союзу демократій». Третю групу представляли націонал-патріотичні інтелектуали. Перша група не чинила серйозного інтелектуального опору в філософській літературі (хоча в них у руках були адміністративні пости). Націонал-патріоти поступово завоювали філософським дискурсом, апелюючи до історії в її націоналістичній інтерпретації. Ліберальний рух у філософії

яскраво виявив себе у дебатах із двох проблем: 1) перспектив трансформації СРСР у Союз демократичних республік (Крюков, 1991); 2) трансформації Перебудови із марксистського плану оновлення в ліберальний проект розвитку (Толочко, 1991). Найвність цих трьох груп окреслювала рамки українського філософського процесу тих часів. Перша група мала менше публікацій і взагалі тяжіла не до дискусій, а до дій, зокрема в політиці та педагогіці. Друга група мала невеликий вплив на події в суспільному житті України. Проте підйом націонал-патріотичних сил у СРСР (як, втім, і в інших республіках) став чільною тенденцією, що відгукнулася вже в післяперебудовний період.

Важливою віхою в перетворенні тогочасної української філософської освіти стало створення нової навчальної програми з філософії. Представлена у сьомому номері *ФиСМ* за 1989 рік деканом філософського факультету Миколою Тарасенком, ця програма оприлюднює уявлення пізньорадянських українських марксистів про предмет філософії та її складові дисципліни. Цей документ є вельми оригінальним витвором філософської педагогіки, оскільки значно відрізняється (в радянсько-консервативний бік) від курсу філософії Московського державного університету та рубрикації фроловського «Вступу до філософії». Цей документ мав іще цілком радянську назву «Програма із марксистсько-ленінської філософії для філософського факультету Київського державного університету», але в його рубрикації з'являються нові елементи (Програма, 1989).

Фактично, цей курс був результатом самостійної роботи викладачів філософського факультету Київського державного університету та співробітників інституту філософії АН УРСР. Коментар до програми у вигляді вступного інтерв'ю дав Микола Тарасенко, декан філософського факультету КДУ. Окрім заспокійливої та розсудливої риторики, адресованої ідеологам ЦК, інтерв'ю містить ряд важливих зауважень для розуміння новизни підходу. По-перше, проф. Тарасенко писав про дві визначальні «новизни» запропонованого підходу до викладання філософії, «адресність» і «плюралізм». Тобто програма орієнтувалася

на студента, а сама програма була «індивідуальною», а не «універсальною». За цими обережними словами стоїть той зміст, що програма є позицією її авторів. Таким чином, нехай і з максимальною обережністю, в українській філософській освіті з'являється ідея «індивідуальної програми», яка потім ляже в основу «авторських курсів» середини 1990-х років Могилянської Академії та, пізніше, КДУ. Разом ці дві риси задавали дидактичні рамки для нового курсу філософії в КДУ (Тарасенко, 1989, с. 59).

Програму після її публікації неабияк обговорювали. Втім із критикою виступив тільки Василь Лісовий у статті «Критика університетської програми», опублікованій в п'ятому номері «Філософської та соціологічної думки» за 1991 рік. Тут В. Лісовий критикує запропоновану програму з підготовки філософів на єдиному на той час українському філософському факультеті за чотири її найбільші недоліки. Передовсім, її націлено на виховання «авторитаризму» серед студентів. Збереження в назві та основному вмісті програми постулатів марксистсько-ленінської філософії «означає, вона скеровує як викладача, так і все вивчення загальнофілософського курсу в русло авторитаризму» (Лісовий, 1991, с. 161). По-друге, Василь Лісовий дорікає програмі тим, що вона сприяє вихованню філософів у провінційному дусі. Фактично, програма обмежується згадкою трьох імен – Карла Маркса, Фрідріха Енгельса та Владіміра Леніна. При всій повазі до філософського спадку цих мислителів, основні напрямки філософії ХХ століття в програмі повністю замовчуються (Лісовий, 1991, с. 160-62). Третім недоліком названо передачу молодим філософам – навчально-виховними засобами – «інерційності» мислення. Інерційністю Василь Лісовий називає виховання у студентах наївного сцієнтизму, характерного для другої половини ХІХ століття, коли і творив Карл Маркс (Лісовий, 1991, с. 163). Як сказано в примітках редакції «Філософської та соціологічної думки» на тій самій сторінці, їй стало відомо про визнання необхідності переробки програми з боку керівництва КДУ. Тому невдоволення програмою та критика ззовні не вперше сприяли перегляду програми підготовки філософів. Пізніше це невдоволення стало

аргументом при створенні нових філософських факультетів 1992-1993 років у інших українських університетах.

Ця коротка розвідка з українського досвіду філософування під час Перебудови показує, як важко було відновлювати свободу мислення та дискусії у філософії. Після трьох поколінь філософів, змушених жити, мислити й сперечатися у закритому, фрагментованому та контрольованому режимі, опинитися на свободі було викликом.

2. Досвід філософування як співучасті й уникання ідеологічних структур СРСР

Публічне застосування розуму – передумова розвитку сучасного суспільства. У зв'язку з цим філософія має особливу місію щодо осучаснення суспільства і політичної модернізації держави. Сучасні соціально-політичні процеси залежать від того, як саме інтерпретуються поняття «свободи», «права» і «держави»; від наявності більш-менш стабільних груп людей, що мислять критично відносно і змісту політики, і стилю правління, і режиму істин даного суспільства. У зв'язку з цим, розуміння специфіки еволюції філософії важливе і для розуміння суспільного розвитку.

Ця особливість філософії зле їй прислужилася в часи існування Радянського Союзу: особлива роль філософії означала особливу увагу і контроль над філософуванням. Зважаючи на міркування, наведені у першому розділі, можна стверджувати, що радянська філософія як предмет дослідження історії філософії є чимось вельми проблемним. Передусім, вона не усвідомлювала своєї культурно-історичної ідентичності: філософи СРСР не мали своєї тотожності, прив'язки до власне радянського суспільства. Натомість, це була або надто формальна ідеологічна тотожність («комуніст», «марксист», «антикомуніст»), або індивідуальна ідентичність, відчуття власної відчуженості («відщепенець», «вигнанець», «дисидент») від радянського суспільства через мовчазне – і не надто правильне – ототожнення влади і суспільства.

Перебуваючи під зовнішнім наглядом і поза живої внутрішньої конфліктності, радянська філософія, безумовно, була

пов'язана із радянським тоталітаризмом. В філософському аналізі радянського тоталітаризму Ганна Арендт заклала методологічне підґрунтя для аналізу не тільки тотальної системи, але й радянської філософії. Арендт визначала тоталітаризм у термінах «радикального розриву» з європейською цивілізацією та традицією модернізації (Arendt, 1986, с. 945). Тоталітарна рамка дозволяла лише таку раціональність, яка принципово не пов'язувалася ні з особистим досвідом, ні з культурною традицією: і людина, і філософія ставали бездомними, неукоріненими (Arendt, 1999, с. 16). Натомість увага мислення і всіх форм креативності зосереджувалася на надлюдському горизонті історії та природи. Цей розвиток описувала ідеологія, що, відповідно до цього, структурувала і публічну сферу. У таких умовах індивідуальний розум повинен був у будь-якій діяльності коритися «логічному примусу» загальноісторичних задач. Тоді для філософії як вільного публічного використання розуму місця в цих рамках не було.

Сучасник Арендт, філософ та історик радянської філософії Йозеф Бохенський описував радянську філософію як історико-філософський феномен у рамках загального уявлення про радянський тоталітаризм. Вердикт Бохенського радянській філософії відображається в таких рядках: радянські філософські «головні доктрини є грубими та дещо систематизованими вираженнями простого здорового глузду», а їхні «техніки, рівень постановки проблеми та формулювання украй примітивні» (Bochenski, 1950, с. 2).

В межах цієї-таки критичної установки але з іншими висновками радянську філософію аналізувала українська дослідниця Марія Култаєва. Вона зокрема артикулювала важливу думку, яку доти втрачали з виду західні критики, а саме те, що еволюція філософської освіти опосередковано провадила до ускладнення соціального буття радянської людини, що суперечило загальним установками на спрощення цієї картини. Фактично, йдеться про амбівалентний процес у межах системи радянської освіти, коли відбувалося і ускладнення, і спрощення тоталітарної картини світу. «Спрощувалося – в перспективі доволі легкої маніпуляції свідомістю та поведінкою особи шляхом наочно-образного та

вербального політичного імпринтингу. Водночас ускладнення – природний наслідок входження людини у світ культури, в якому завжди залишаються сфери, що випадають із зони впливу тоталітарної ідеології та залишаються за межами контролю» (Култаєва, 2008, с. 28). Так встановлювалося напруження, яке дозволило усвідомити обмеженість ідеологічних каркасів та потребу в громадянському суспільстві, закладаючи основи для перетворень суспільної думки періоду Перебудови. Так, радянська філософія виявилася фактором історичних змін кінця ХХ століття в СРСР.

Я погоджуюся з підходом і висновками Марії Култаєвої. Радянська філософія була місцем опору ідеології і системі тотальної влади в СРСР. Складність структури радянської філософії змушує розглядати її далеко поза рамками моделі тоталітаризму, але і в її зв'язку з наукою, освітою і ускладненням радянської культури всупереч цілям влади. Хоч і не так ефективно, як у західних суспільствах, радянська філософія виявилася важливим фактором демократизації СРСР під час «відлиги» та Перебудови. Багаторівневість філософії та наявність неpubлічного простору вільнодумства дають підстави говорити про необхідність вивчати радянську філософію саме як філософський процес, хай навіть в умовах тоталітаризму.

Так, радянська філософія була пов'язана з владою, її легітимацією. Мова і логіка суто філософських дискусій часто зверталися до ідеологічних положень марксизму, особливо радянського зразка. Це стосується не лише офіційної філософії, але й «тіньової», тобто думки, що ховалася від ока влади. Під кінець існування СРСР радянська філософія в більшості своїх «регіонів» настільки органічно ввібрала в себе марксистський історизм, що це не дозволяло їй бачити ні привабливість аісторичних філософій Заходу, ані альтернативні типи історизму, що розвинулися по всьому світові.

Разом із тим «багатоповерховість» та інституційна складність радянської філософії створювали ніші для відносно вільного мислення. Завдяки наявності постійного ідеологічного контролю публічного життя в СРСР, філософія повинна була знайти альтернативні шляхи ведення власної комунікації. Щоправда, ціною

виживання філософії в умовах тоталітаризму була низька академічна культура, відсутність стилю, незнання мови сучасної філософії та нездатність до діалогу із суспільством та елітами.

Таким чином, радянська філософія постає перед нами як феномен хізматичного порядку. З одного боку, це джерело ідей і практик, що живили радянський тоталітаризм та посттоталітарний авторитаризм СРСР. А з іншого боку, радянська філософія, попри тоталітарний і авторитарний контроль, залишала в своїх структурах місце для живого мислення. Філософування тут відбувалося в умовах постійного ідеологічного тиску, тому мало цілий арсенал способів оминати обмеження. Інституціоналізація філософії відбувалася так, щоб бути багаторівневою і непрозорою. На першому «офіційному поверсі» перебуває радянська марксистська доктрина – діамат та істмат. Але окрім того, це і різного роду еретичні марксизми, що зсередини марксизму підривали догмати ленінізму-сталінізму. Окрім того, є шар філософів, які перебувають під впливом радянського марксизму, але належать до окремих екзистенціалістичних, онтологічних чи епістемологічних шкіл. Нарешті, в певні періоди постає сильна філософська дисидентська критика ідеології. Саме завдяки цій двоїстій самосуперечливій природі і змогла вижити філософська думка в несприятливих для мислення умовах.

.....

- Алексеев, П. (Ред.) (1990). На переломе: философские дискуссии 20-х годов. Москва: Политиздат.
- Диоген Лаэртский. (1979). О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. М.: Мысль.
- Крюков, В.И. (1991). Союз демократий и демократия Союза. В Философская и социологическая мысль. № 4, 3-10.
- Култаева, М.Д. (2008). Кполитической антропологии трансформационных процессов посттоталитарного общества. В Материалы конференции «Советская философия». К.: НАНУ, 24-33.
- Лісовий, В. (2007). Українська філософська думка 60–80-х років (стаття перша). В Філософська думка. № 3, 64-80.
- Лісовий, В.С. (1991). Критика університетської програми. В Філософська і соціологічна думка. №5, 161.

- Матвієнко, С. (2011). Інтерв'ю з Рендалом Колінзом. В *Філософська думка*, №3, 112-120.
- Матеріали Пленуму ЦК КПРС, 14-15 червня 1983 р. (1983). К.: Політвидав.
- Мінаков, М. (2014). Трансформації філософського образования в Україні в кінці ХХ в. (1986-1995). В *Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры*. №2, 355–416.
- Минин, С. (1990) *Философия, за борт!* В П. Алексеев (Ред.) *На переломе: философские дискуссии 20-х годов* (сс. 122-127). Москва: Политиздат.
- Митин, М., Ральцевич, В., Юдин, П. О новых задачах марксистско-ленинской философии. В *Правда*, 07.11.1930, 2.
- Мінаков, М.А. (2011). Трансформація філософської освіти в Україні у 1986-1995 рр. В М.Л. Ткачук (Ред.), *Філософська освіта в Україні: історія і сучасність* (сс. 192-230). Київ: НаУКМА.
- Огурцов, А. (1990). «Философское образование». В *Большая философская энциклопедия* (электронное издание). Отримано з <http://bse.scilib.com/article116306.html>
- Огурцов, А.П. (1989). Подавление философии. В *Суровая драма народа*. М.: Политиздат.
- Програма з марксистсько-ленінської філософії для філософського факультету Київського державного університету (1989). В *Філософська і соціологічна думка*. № 7, 61-74.
- Програма підготовки студентів за спеціальністю «філософія». (1979). Київ: КДУ.
- Табачковський, В.Г. (1991). Світ відкритий тільки для відкритої голови. В *Філософська і соціологічна думка*. № 6, 154-155.
- Табачковський, В.Г. (2002). У пошуках невтраченого часу. Нариси про творчу спадщину українських філософів-шістдесятників. Київ: ПАРАПАН.
- Тадевосян, Е.В., Мнацакасян, М.О., Жиромська, І.П., Кравченко, С.О. (1987). Проблемно-методичні посібники на допомогу викладачам наукового комунізму. В *Філософська думка*. № 6, 110-112.
- Тарасенко, М. (1989). Про нову програму з марксистсько-ленінської філософії: інтерв'ю. В *Філософська і соціологічна думка*. №7, 58-61.
- Тасиц, Н.А. (2007). Государственная политика СССР в сфере науки (1929-1941 гг.). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. М.: РАН.
- Тихолаз, А. (1998). Радянська та пострадянська міфологія у світлі філософії міфології. В *Дух і літера*. № 3-4, 60.

- Ткачук, М.Л. (2011). Філософська освіта в Радянській Україні (1920-ті – середина 1980-х рр.). В М. Л. Ткачук (Ред.), Філософська освіта в Україні: історія і сучасність (сс. 157-191). Київ: НаУКМА.
- Толочко, О.П. (1991). Перебудова як християнська ідея. В Філософська і соціологічна думка. №12, 3-13.
- Хапаева, Д. (2005). Герцоги республики в эпоху переводов. М.: НЛЮ.
- Чавчавадзе, Н.З. (1989). Для меня Перестройка – это нравственная революция (интервью). В Философская и социологическая мысль. №2, 23-29.
- Энчмен, Б. (1990а). Восемнадцать тезисов о «теории новой биологии». В П. Алексеев (Ред.) На переломе: философские дискуссии 20-х годов (сс. 232-243). Москва: Политиздат.
- Энчмен, Б. (1990б). Наука и философия – эксплуататорская выдумка. В П. Алексеев (Ред.) На переломе: философские дискуссии 20-х годов (сс. 224-31). Москва: Политиздат.
- Ямвлих Халкидский. (2014). Жизнь Пифагора. Москва: Litres.
- Яременко, П. (2008). Украинское философское сообщество в предчувствии совы Миневры. В Материалы конференции «Советская философия». К.: КПИ, 23-26.
- Arendt, H. (1986). Elemente und Ursprünge totaler Herrschaft: Antisemitismus, Imperialismus, Totalitarismus. München: HRK.
- Arendt, H. (1999). Vita activa oder Vom tätigen Leben. München/Zurich: PAG.
- Bochenski, I.M. (1950). Der sowjetische russische dialektische Materialismus. Bern: Springer-Media.
- Collins, R. (2002). The sociology of philosophies: a global theory of intellectual change. London & Cambridge, MA: The Belknap Press.
- Habermas, J. (1971). Knowledge and Human Interests, Boston: Beacon Press.
- Horkheimer, M. (1972). Critical Theory. New York: Seabury Press.
- Tillich, P. (1972). A history of Christian thought, from its Judaic and Hellenistic origins to existentialism. Koeln: Simon and Schuster.
- Zweerde, E. van der. (2009). The Place of Russian Philosophy in World Philosophical History, in: Diogenes. №222&223, 170–186.
- Zweerde, E. van der. (1997). Soviet Historiography of Philosophy. Stuttgart: Springer